

Carsten Niebuhr ve Seyahatnâmesi 1761-1767

Mustafa L. Bilge*

Batı dünyası ile İslâm dünyası eski zamanlardan beri aralarında süregelen bir rekabet içinde olmuşlar ve zaman zaman birbirlerine üstünlük sağlamışlardır. Ancak her iki dünya karşı taraf hakkında sürekli bilgi toplamaya çalışmıştır.

XII. yüzyılın son yıllarında Renaud de Chatillon hedefleri Medine'ye kadar ulaşmak olan bir haclı seferi başlattığında iki dünya arasındaki doğrudan temaslar başladı.¹ Ancak Mekke yakınlarında bekleyen Arapların haclı askerlerini mağlup etmesiyle bu sefer bitti. Bu gibi seferlerde veya daha sonraki ikili inceleme heyetlerinin yazdıkları seyahatnâme ve raporlarda anlatılanlar arasında bir kısmı gerçek dışı veya abartılı bilgiler olabilir ancak yine de bunlar ülke tarihlerinin vazgeçilmez kaynaklarından birisini oluşturur.²

Müslüman Coğrafyacılar, Avrupalıların Afrikalı Leon olarak bildikleri, Hasan el-Vezzan batılı denizcilere esir düşmesinin ardından Papa Medici, Leo X'nun himayesine alınmış ve Afrika ile ilgili eserini orada İtalyanca olarak kaleme almıştı.³

Roma'lı asilzâde olarak bilinen Ludovico di Varthema 1502 yılında İtalya'dan yola çıkarak deniz yolu ile İskenderiye'ye ve oradan kara yolu ile Lazikiye, Şam ve Haleb'e gitti. Onun batıya ulaştırdığı tasvirler 200 sene önce İbn Batuta'nın bu bölgeler ile ilgili verdiği bilgilerin hemen hemen aynıydı. Şam'dan Mekke'ye doğru yola çıkan Hac kafilesine katılarak Mekke'yi ve Medineyi gören Ludovico bu seyahate katılabilmek için hac emirine kendisinin müslüman olduğunu ve hatta isminin Yunus olduğunu söylemiştir.

1517 yılında Mısır'ın Osmanlılar tarafından alınmasıyla artık batıların ilgisini çeken mukaddes şehirler (Kudüs, Mekke, Medine) bir anda yeni yönetimin idaresine girdiler.

Portekizlilerin Afrikanın güneyinden Ümit Burnu'nu dolaşarak rahatlıkla girdikleri Kızıldeniz artık Osmanlı Devletinin bir iç denizi haline geldi. Böylece hac yolları emniyet altına alındı. Bu tarihten sonra birçok batılı buralara gelmek ve gördüklerini yazmak

durumunda olmuşlardır. Ancak bunların hemen hepsi kaçak olarak veya esir düşerek bu maceralarını sürdürmüşler ve batı ülkelerine döndüklerinde gördüklerini anlatmışlar veya yazmışlardır. Bunlardan bir kısmı da şöyle veya böyle, değişik yollardan Mekke'ye ve Medine'ye girmeyi başaramışlardır.⁴ Esasen bu seyyahların eserleri Mekke hac yolları üzerinde çalışma yapanlar için önemli birer kaynaktır. Bütün bu yazılanları bir kenara bırakırsak burada kendisini ve eserini tanıtaçığımız Carsten Niebuhr ve seyahati diğerlerinden farklıdır. Birinci fark onun gerçek manada bir ilmi inceleme heyeti ile Osmanlı topraklarını gezmesi, ikinci fark ise diğerlerinin aksine bu seyahatin izinli ve resmî olarak yapılmış olmasıdır.

Arap yarımadasının orta ve doğu taraflarını gezen ve eseri Londra'da 1865 de basılan⁵ William Gifford Palgrave, Niebuhr'un yaptığı ve izlenimlerini bastırduğu bu geziyi anlatırken şöyle der; "the intelligence and courage that first opened Arabia to Europe"⁶ (Arabistan'ı Avrupaya ilk defa açan cesur ve güvenilir kişi) Niebuhr'u Arabistan seyyahları (Arabian Travellers) kitabına koyan ve ilklerinden olarak kabul eden Robin Bidwell onun bu eseri için; "Niebuhr'u okuyan kimse hatırdan çıkarmamalıdır ki oraları Avrupalıların bilgisine sunan ilk kişi odur" der.⁷

1761 yılın başında yola çıkarak 1767 yılı Eylülünde Danimarka'ya geri dönen Carsten Niebuhr bu seyahatinde topladığı bilgileri Almanca olarak bastırdı. Bugün elimizde bulunan eserin ismi *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*'dir ve Kopenhag (Copenhagen)'da 1772 yılında basılmıştır.⁸

Eser süratle birçok dillere çevrildi çünkü Avrupa'da çok büyük bir ilgi uyandırdı. Gezdiği ülkeler ve oralar hakkında verilen çok yönlü bilgiler Avrupa bilgîlerinin çok istifade ettiği kaynak kitap haline geldi. Robert Heron eseri İngilizceye çevirdi. 2 cilt halinde 1792 de Edinburgh'da basılan eser İngiliz okuyucusunun da beğenisini kazandı. Fransızca baskısı ise orijinali Almanca'dan hemen 2 sene sonra 1774 senesinde *Description de L'Arabie* adı ile piyasaya sunuldu.

Seyahat Öncesi Hazırlık:

Osmanlı Topraklarından Arap yarımadasına yapılması düşünülen bu seyahat önce ilim adamları tarafından tasarı bazında projelendirilmiş ve daha sonra Danimarka Kralı V. Frederich'in (1746-1766) himâye ve malî destekleriyle gerçekleşmiştir. Göttingen üniversitesi öğretim görevlilerinden Felsefeci Johann Michaelis ve Uppsala Üniversitesi öğretim görevlilerinden botanikçi Linnaeus böyle bir ilmi seyahatin ilim hayatına çok şeyler katacağı kanaati

üzerinde birleştiler ve katılacak üyelerin seçimini büyük bir özenle yaptılar. 1746 da tahta oturan ilim ve sanat sevgisi ile dolu Danimarka Kralı'na projeyi sunmak (1756) ve onun olurluğunu almak pek zor olmadı. Peter Forsskal İsveçli botanikçi ve Carsten Niebuhr Danimarkalı (veya Alman) ilk seçilenler arasında idiler.

Doğum yeri Ludingworth, Hannover (doğ. 1733) olan Carsten Niebuhr Friesland'de çiftçilik yapmakta idi ve 22 yaşına kadar muntazam bir eğitim görmemişti. Seyahate çıktığı günlerde 28 yaşındaydı. Matematik ve mühendislik tahsili yapmış, topoğrafya ilmi üzerinde derinleşmişti. Arazi ölçümleri yapmasını bilir ve ayrıca harita çizebilirdi.⁹ Göttingen'li âlim Michaelis'in yanında bir süre Arapça okudu. Heyete katılan diğer üyeler daha ileri bir eğitim görmüşlerdi. Forsskal iyi eğitilmiş bir botanikçi ve Niebuhr'dan bir yaş büyüktü. 13 yaşında Uppsala Üniversitesi'ne girmiş ve İsveç'te ilim sahasında kendisine başarılarıyla önemli bir yer edinmeyi becermişti. Ona İsveç'in parlayan yıldızı gibi bakılıyordu. İbrance makale yazabiliyordu. Göttingenli âlim Michaelis'den felsefe eğitimi gördü. 24 yaşında iken Alman ilimler Akademisi muhabir üyeliğine seçilme başarısını elde etti. İsveç'e döndüğünde sosyal meselelerle uğraştı ve sivil toplumun hürriyetleri üzerine düşüncelerini bir kitap halinde neşrederek burada Monarşi idaresine karşı tenkitler yaptı. İhtilal gibi algılanan bu görüşler kitabın yasaklanması ile durdurulmak istendi. Forsskal bunlardan 500 adet bastırabildi ve kendi eliyle dağıttı. Bu serilerden bir tane ele geçirerek okuyan Carsten Niebuhr adeta bir dogma gibi bu fikirlere bağlı kaldı ve seyahati sırasında sık sık bu fikirleri ortaya koydu.¹⁰

Alman vatandaşı olan Nürnberg'li ressam Georg Wilhelm Baurenfeind, Danimarkalı tıp doktoru Christian Carl Kramer ve son üye bir dil bilgini olan Friedrich Christian von Haven idi. Beraberlerinde hizmetlerinde bulunmak üzere giden eski bir Danimarkalı asker Berggren¹¹ de bu işe uygun görülmüştü ve heyetin tüm ayak işleri ile görevliydi.

Bu kişilerden oluşan heyet seyahat sırasında toplayacakları bilgilerin kapsamı hususunda yetiştirildiler. Doğu ile ilgili bilinmesi gereken ne varsa bunlar sorular halinde toplandı. Yüzlerce soru 235 sayfalık bir soru kitapçığı halinde toplandı ve kendilerine verildi. Bu sorular arasında İncil'de açıklık bekleyen dil problemleri, kızdenezdeki med-cezir hareketleri, çöl fareleri ile ilgili bilgiler, uçan balık ve birçok tıbbî bilgilerle ilgili sorular, cüzzam hastalığı, sünnet olma hadisesi ve bunun aile hayatının idamesi açısından faydaları, tükürme ve bakireliğin delilleri gibi her ilim dalını ilgilendiren sorular

vardı. Zaten heyet de bütün bu sorulara cevap bulabilecek kapasitede yetişmiş elemanlardan oluşuyordu. İnceleme heyeti bir seneyi bulan bir ön çalışma sonrası Danimarka'nın Kopenhag liman şehrinde yola çıktı. Yedi seneyi bulan bu inceleme gezisi dönüşünde sadece Carsten Niebuhr sağ olarak geldi ve sonraki senelerde birkaç eser bıraktı. 1760 yılını tümüyle kapsayan bu hazırlıklar sırasında kendilerinden önce doğuyu gezmiş olan seyyahların eserlerini okumayı ihmal etmediler.

Niebuhr'un bıraktığı eserlerin başında 1772 yılında Kopenhag'da basılmış olan seyahatnâmesi gelir.¹² Bu eser basıldığından kısa bir süre sonra büyük bir ilgi topladı ve 1792 de İngilizceye çevrilerek basıldı.¹³

İnceleme Heyeti Yola Çıkıyor:

Heyet 4 Ocak 1761 yılında yola çıktı. Ancak deniz yolu ile çıkılan seyahat mevsiminin kış olması dolayısıyla pek kolay olmadı. Gemi birkaç defa liman kenti Greenland'e geri dönmek zorunda kaldı. En sonunda dalgalara galip geldiler İberik boğazından Akdeniz'e girerek Marsilya'ya vardılar. Marsilya'dan sonra gelinen yer Malta adasıdır. Malta adasının liman şehri Valetta'dır. St. John Kilisesi bina olarak ve kendisine bağlı olan zengin vakıflar dolayısıyla Niebuhr'un çok dikkatini çekiyor ve onu Mekke'deki Ka'be'ye veya Medine'deki Hz. Peygamber'in Mescidine ve kabrine ve onlara yapılan zengin vakıflara benzetiyor. (c. I, s. 16). Bu da bize seyyahlara verilen ön hazırlık bilgilerin genişliği hakkında bir fikir vermektedir.

Malta limanında hristiyan korsanların yakalılarak çektikleri bir Türk harp gemisi vardır. Limanda bulunan bu gemi 84 topludur. Fransız kralı Osmanlı padişahı sultan III. Mustafa'ya bir cemile olsun diye bu gemiyi satın almış ve padişaha sunmuştur (Haziran 1761, c. I, s. 17).

Malta'dan ayrılan gemi adalara doğru yola çıkar ve yolda Sakız adasına uğrar. Niebuhr ilk defa Türkleri burada gördüğünü söyler. İstanbul'a varışlarında doğruca Pera'ya (Beyoğlu) giderler. Orada İstanbul'da bulunan elçileri Mr. Von Gahler'i bulurlar ve onun evinde misafir olurlar. Heyet haberli gelmektedir. Elçi Von Gahler heyete her türlü yardımı yapmaya hazırdır. Önceden düşünüldüğü üzere doğruca Bâb-ı Ali'ye gider ve heyet üyelerinin Osmanlı Topraklarında rahatça seyahat edebilmelerini sağlayan Padişah'ın bu seyahatle ilgili fermanı ve yol iznini temin eder.¹⁴ Bu arada Von Gahler Kahire'deki bir tüccara hitaben heyete para verilmesi için bir mektup verir ve yine yolda gerekir diye dönüşte Basra'da kullanacakları Basra mütesellimine hitaben bir mektup temin eder. Artık heyet yola çıkmak üzere hazırdır. Padişah III. Mustafa'nın verdiği ferman şöyledir:

“Āsitāne-i sa‘ādetimden berren ve bahren Mısr-ı Kāhire’ye ve andan nihāyet-i hududa varınca yol üzerinde vāki’ kuzāt ve nüvvāba ve bilcümle zābitān ve iskele eminlerine hüküm ki Āsitāne-i sa‘ādetimde mukim Danimarka elçisi kıdvetü Ümerāi’l-Milleti’l-Mesīhiyye Gahler hutimet avākibu, bilhayr südde-i Sa‘ādetime mühürlü arz-ihāl gönderip bu havāliden Danimarkalı’dan Āsitāne-i Sa‘ādetime vürüd eden Von Haven ve Kramer ve Niebuhr ve Forsskal ve Baurenfeind nām beş nefer Danimarka ve iki nefer müste’men hizmetkârları ile Āsitāne-i Sa‘ādetimden Mısr-ı Kahire’ye ve Mısr-ı Kāhire’den berren ve bahren eshel tarık ile kral-ı müşârun ileyh Hind-i Şarki’de olan ülkesine gitmek murad eylediğin bildirip beş nefer Danimarkalı mesfûrlar iki nefer müste’men hizmetkârlar ile Āsitāne-i ‘Aliyyemden Mısr-ı Kahire’ye ve andan nihāyet-i hudud-ı İslāmiyyeye varınca esnā-ı rahda ve menāzil ve merāhilde ve bir mahalde evān-ı mekslerinde hilāf-ı ‘ahidname-i hümâyûn cizyedarlara cizye mutālebesi ve gayrıdan âhar bahâne ile rencide ettirilmeyip ve esvāb ve davarlarına ve iktiza eden zād-ü zevādelerine rızalarıyla satanlardan narh-ı cārî üzere akçeleriyle iştirāsına mümanaat olunmayıp emin ve sâlim mürurlarına muhalefet olunmamak bâbında hükm-i humâyûn recâ ve Divân-ı Hümâyûnumda mahfûz Danimarkalıya ifâolunan ‘ahidnâme-i Hümâyûnuma müracaat olundukta memâlik-i mahrüsedde mukim Danimarkalı’nın ve tüccarı ve anlara tâbi olup müteehhil ve mücerred olan Danimarkalı etba ve huddâmı cizye ve tekâlif-i saireden muaf olup ve kendi akçeleriyle kifâf-ı nefisleri için satın aldıkları me’kûlât ve meşrûbât ve levâzım-ı sairelerine mümanaat olunmaya deyu mukayyet bulunmağın ‘ahidnâme-i hümâyûn mucebince ‘amel olunmak babında fermân-ı âlişân yazılmıştır.”*

Ancak Niebuhr ve arkadaşları elçilerinin gerekli yol izni vs. gibi evrakı temin etmeye çalıştığı süre içinde İstanbul’u gezerler ve şehirle ilgili gayet güzel bilgiler verirler. Bunlardan birkaçını burada vermek istiyoruz.

İlk olarak Niebuhr’un gözüne takılan şehrin çift sıra surları ve suyla doluya yakın hendekleri, dört tane de kale dir. Bunların şehri savunmak için yetersiz olduğu görüşünü birkaç defa tekrarlayan Niebuhr Galata önündeki gemilerin çokluğuna hayret ederek İstanbul limanının dünyanın en görkemli limanlarından biri olup ve her an gemilerle dolu olduğunu söyler.¹⁵ (c.I, s. 22-34).

Sanatkârları açık havada çalışırlar diye tasvir eden seyyah İstanbul’u şayet sadece sur içi ve yakın birkaç banliyösü (Eyüp, Karaağaç, Galata, Pera, Dolmabahçe) ile ele alırsak Londra, Paris gibi

büyük Avrupa şehirlerinin yanında küçük kalır diyor. Ona evlerin yüksek tepelerin kenarlarında kurulu olmuş olması sanki bir amfiteatr görüntüsü vermektedir.

Bugünlerde İstanbul'da yaşanmakta olan deprem tehlikesine temas eden seyyahımız “evlerin taştan yapılması kadar ağaçtan yapılması da eşit derecede tehlikeli görünüyor zira birinde deprem diğerinde yangın tehlikesini hesaba katmak gerekmekte” diye işaret eder. Bu iki feci hadise İstanbul'da sık sık oluyor diyor ki kaynaklarımıza baktığımızda 1766 senesinde müthiş bir deprem yaşandığını, daha önce de bu tür depremlerin İstanbul'dan eksik olmadığını görürüz. Yani söylediklerini hadiseler doğrulamaktadır. Niebuhr İstanbul'da iken Padişah olan III. Mustafa bu gibi deprem ve yangın tamirleri için özel çaba sarfetmiştir.¹⁶ Dönüş yolunda iken Bursa'da Niebuhr bir deprem yaşamıştır.

Ona göre şehirde su problemi yoktur. İstanbul halkı suyunu Bizans'a borçlu değildir. Evet onlar da bazı su kemerleri yapmışlardır ancak esas hizmet Sultan Mahmut ve şu andaki padişah Sultan III. Mustafa tarafından yapılmıştır. Şehir içinde su tevziatı “Su evleri”¹⁷ yolu ile halka ücretsiz olarak yapılır. Niebuhr burada “su evleri” ile geniş hazneli ve damlı su çeşmelerini kasetmektedir.

Seyyahımız Niebuhr ve ekibi İstanbul'a uğradıklarında Padişah III. Mustafa'dır. Onunla ilgili birkaç söz söylemeden geçemiyor. Ona göre Sultan III. Mustafa'nın zihni karışıktır, melankolik bir hava içindedir bundan dolayıdır ki yazlık evleri arasında sadece Karağaç'a gider zira orası onun ruhuna uygundur. Niebuhr belki bu sözlerinde kısmen haklıdır çünkü devlet idaresi zayıf idareciler dolayısıyla gerçekten zayıflamıştır. Bu durum ve buna bağlı olarak askerî ve sosyal sahalardaki başarısızlıklar Padişahı çok üzmektedir. Sadrazam Koca Ragıp Paşa tek güvendiği kişidir ancak onun ölümü (1763) kendisini iyice üzmüştür. Cihangir mahlası ile şiir yazan Padişah bulmakta güçlük çekilen yetişmiş insan meselesini şöyle terennüm eder.

Şimdi ebvâbı Saadette gezen hep hazele

İşimiz kaldı heman merhamet-i Lem Yezel'e.

İlmi ve sanatı seven ulemaya hürmet eden bir kişiliğe sahip olan Padişah III. Mustafa yenilik ve ıslahat taraftarı idi.¹⁸ Gerçekten o yıllarda Osmanlı ordusunda ve yönetimde tam bir kaht-ı rical denilen adam eksikliği yaşanıyordu. Bu yüzden orduda ve yönetimde başarısızlıkların ardı arkası kesilmiyordu. Memleketin durumu hayli karışık idi. Anadolu'da uzun zamandan beri faaliyette bulunan “kapusuz levendât” eşkiyası, yüzlerce ve hatta binlerce kişilik gruplar halinde ortalığı kasıp kavurmakta olup, geniş bölgelerde asâyîş diye

birşey bırakmamışlardı. Eyâletlerin bir çoğu merkezle bağlarını gevşetmiş, hattâ bazıları az-çok bağımsız denebilecek bir hale gelmiş bulunuyordu. Trablus ve Tunus ocakları irsî beylikler durumuna girmişlerdi. Bütün şimal-i Afrika'da İstanbul'dan gönderilen valilerin hüküm ve nüfuzları kalmamış idi. Mısır'da idare tamamıyla kölemenlerin eline düşmüştü.¹⁹ Devlete karşı gelen Bulutkapan Ali Bey o kadar ileri gitti ki Mekke emirliğine inha edilmiş olan Şerif Ahmed b. Said'i sahte bir ferman ile azletti ve yerine Kahire'de bulunan yine şerif ailesinden Abdullah b. Hüseyin'i tayin etti. Onu destekleyen damadı Ebu Zeheb Mehmed Bey kayınpederini Sultânü'l Mısır ve'l-Bahreyn²⁰: Mısır ve Bahreyn hakimi ilan etti.²⁰

Bulutkapan Ali Bey, Akdeniz'de Osmanlılara karşı harekette bulunan Rus amirali ile işbirliği etmekten çekinmedi. Bu isyan hareketlerinde Akkâ'daki Şeyh Ömer el-Zâhir ile birlikte hareket etti. Bağdat'a gönderilen valiler tutunamadılar bu yüzden valilik en kuvvetli beylere tevcih olunmak mecburiyeti hasil olmuş idi. Esasen devletin başına giderek büyük gaileler açan Vehhabi (Âl-i Şeyh) ve İbn Suud (Âl-i Suud) işbirliği bu dönemlerde ortaya çıkmış ve yeşermeye başlamıştır.

Bütün bu durumlar böyle iken Sultan III. Mustafa'nın neşeli olması mümkün müdür? Doğrusu bu hususta Niebuhr'un tesbitlerine hak vermemek elde değildir. Esasında bir araya gelmiş olabilselerdi padişah onları pek severdi zira onlar ellerindeki teleskop gibi âletlerle gökyüzünü gözlemliyorlardı. Padişah da ilm-i nücuma meraklı bir kimse idi.

Buradan yine İstanbul'la ilgili gördüklerini anlatmaya devam eden Niebuhr şehirdeki kiliseleri, sinagogları ve hristiyan azınlık toplumlarının dinî hayatlarını yaşamaktaki rahatlığını yazar.

Yol geçiş izni ile ilgili belgelerini alan heyet yine gemi ile yola çıkarlar. Gidecekleri yer İskenderiye'dir. Ancak buraya giderken yolda Rodos'a uğranır. Artık burada St. John Şövalyeleri yoktur zira Osmanlı Devleti onları adadan çıkarmış, onlar da topluca Malta adasına geçmişlerdir. St. John tarikatının liderine ait görkemli binanın yerinde şimdi harabeye dönmekte olan metruk bir bina vardır.

Heyet 26 Eylül 1761 de İskenderiye'ye varır. Gemi müslüman gemisi olduğu için yol boyu namaz kılınmıştır. Onun ifadesine göre tekbir getirerek ellerini kaldıran müslüman artık namaz boyunca dünyayı zihninden soyutlamış ve bütün dünyevî meşguliyetleri unutmuş görünür.

İskenderiye'de ilk gözüne çarpan şey halkın buradaki eski eserleri kendilerine ev yapmak için kullanmakta olduklarıdır. Ev yapacakları

zaman bina malzemesi gerektiğinde bu eksiklerini çevredeki eski eserlerden tamamlıyorlar. İskenderiye Mısır'ın kapısıdır. Buradan heyet Kahire'ye geçecek ve orada bir süre kalacaktır. Bu arada Niebuhr topografik çalışmalarını sürdürüyor, ölçüm aletleri ile yeryüzü ölçmeleri yaparken bir ara elindeki alet şehre doğru yönelmişken bir Türk tüccar ona yaklaşıyor. Meraklı Türk teleskopa benzer aletten şehre bakınca optikler dolayısıyla şehri tepetaklak dönmüş görüyor ve derhal şehirdekilere bunların şehre zarar vermek için geldikleri haberini yayıyor. Buna benzer hadiseler ileri kısımlarda Yemen'de de başlarına geliyor ve hatta orada yürüyen bir kadın ters durumda başaşağı görününce bunları büyücü diye ilan ediyorlar. Halbuki bu arada Niebuhr İskenderiye taraflarında sahil boylarında çalışmakta Nil deltası üzerinde harita çalışmaları yapmaktadır. Niebuhr'un seyahatnamesinin dönüştürülmesi Avrupa'da basıldığında büyük ilgi uyandırdığını ve kısa zamanda Fransızca'ya tercüme edilerek basıldığını düşünürsek bu eserin ve yaptığı topografik çalışmaların çok şeye yararlı olduğunu söyleyebiliriz. Meselâ bu eserin Fransızca baskısı 1774 de yapılmış Napolyon'un yine İskenderiye'den başlayan Mısır işgali 24 sene sonra 1798 de gerçekleşmiştir. Bu seferi düzenleyenlerin bu eserden istifade ettikleri kesin gibi görülmektedir. Zira Niebuhr İskenderiye-Kahire arası yollarında bütün haritalarını çizerek en ufak detaylarına kadar incelemiştir. Nitekim Napolyon'un komutanları da aynı yolları kullanarak İskenderiye'den Kahire'ye ulaşmışlardır.²¹ Niebuhr'un ifadesine göre eldeki bölge haritaları ve çizimleri tümü ile yanlıştır. Ancak kendisi elindeki ölçüm aletleri ile çevrenin çok detaylı bir haritasını çıkarmıştır. “Benim çizmiş olduğum harita Nil nehrinin bu kesimindeki ve nehir yatağındaki bütün detayları içine alır ve benim coğrafi gözlemlerime dayanır” diyerek haritasına güvenini ortaya koyuyor.

Kahire'deki kalma süreleri 7 ayı bulur zira Kahire'den hareket tarihleri 1762 yılının Mayıs ayıdır. Şimdi yolculukları Süveyş'e ve oradan gemi ile Kızıldeniz boyunca Cidde'ye kadar sürecektir. Bu süre içinde Kahire'deki gözlemleri, ehramlarla ilgili ölçümleri, çizimleri, dostları ressam Nürnberg'li Baurenfeind'in sosyal hayatla ilgili kara kalem resimleri enteresandır. Danseden kızlar, İskenderiye'li hanım resimleri Baurenfeind tarafından çizilmiş olup bu kıymetli sanat eserleri onların yolda ölmüş olmaları dolayısıyla Niebuhr tarafından seyahatnâmesinde değerlendirilmiştir. İlerleyen bahislerde tekrar Nil haritasına dönen Niebuhr “Uzak ve yakın gördüğüm her yeri bu haritaya işledim” diyor. Kahire'deki gözlemlerinden seyahatnâmesine aktardıkları arasında şunlar göze çarpar; İçilecek sular kesinlikle iyi

değildir. Bütün içme suları Nil nehrinden gelir o da içmeye pek uygun değildir. Develer ve eşekler sırtında şehre su taşınır ve dağıtım yapılır. Bazı camilerde geniş su havuzları vardır, buradan halka dağıtılır. Su bazen çamurlu ve bulanıktır. Özellikle bazı sezonlarda Nil'in suyu çamurludur, ancak sağlığa zararlı bir durum söz konusu değildir.

Niebuhr'un Kahire'deki yönetim ile söyledikleri bizim kaynaklarımızdaki bilgileri doğrular mahiyettedir. İç yönetim mükemmel çalışır. Paşalar Mısır divanında alınan kararları uygularlar. İstanbul'daki yüksek makamlara burada görev yapanlar giderler. Kahire'deki kadılar ise senede bir İstanbul'dan değiştirilir, eskisi gider yenisi gelir. Kadıların atanması Şeyhulislam'ın seçimi ile padişah tarafından yapılır. Kahire'deki divanda 24 bey bulunur, bunlardan 14'ü askerî yetkili ve birçoğu da hukuk adamıdır. Esasen Mısır'daki yönetim sistemi seyahatnâme özel bir bölümde yer alır.

Bu bakımdan seyahatnâme Osmanlı Devleti eyalet yönetimi için önemli bir kaynak teşkil eder. Kahire'deki beyler hristiyan çocuklarını yanlarına alır onları kendi çocukları gibi eşit şartlarda eğitirler. Bunların arasından başarılı görülenler yönetimde görev alırlar. Nitekim Şem'danzâde Fındıklı Süleyman Efendi'nin tarihinde kaydettiğine göre Mısır'da sözü dinlenen bir kimse olan İbrahim Kethudâ'nın kölesi olan Ali birkaç sene zarfında Mısır emirlerinden olur ve kendisine Bulutkapan Ali lakabı verilir. Bu zat sonra şeyhül beled (belediye reisi)²² olmuş idi. Bundan sonra Emirul hac (1763-1743) olmuştu. İşte bahsi geçen Bulutkapan Ali Bey bizim yukarıda bahsettiğimiz, Osmanlı Devletine karşı isyan eden, sonra da başı İstanbul'a gönderilen Bulutkapan Ali Beydir.

Enteresan bir bilgi Kahire'de hiçbir Hristiyan ve Yahudinin at üzerinde dolaşma yetkisine sahip olmadığı meselesidir. Seyyahımız aynı durumun Yemen'de ve Yemen'in baş şehri San'a dahil, Taiz, Beytülfakih ve Muha gibi yerlerde de geçerli olduğunu söylüyor. Kahire'dekiler at değil ancak eşeğe binebilirler. Yemen'dekiler ise çoğunlukla yürürler, zira ata ve eşeğe binmek orada bir seviye meselesidir. Fakat her iki yerde de bunu böylece düzenleyen bir yazılı kanun olduğunu göremedim diyor. Ancak Kahire'den bahsederken oradaki İngiliz konsolosu ata biner ve Müslüman gibi giyinirdi. Diğer konsoloslar ise sadece Paşa ile görüşmeye giderlerken ata binerlerdi, sair zamanda binmezlerdi. Onlardan gezmek isteyen olursa eşeğe binerdi diyor.

Mısır'ı anlatırken özellikle Haziran ve Temmuz aylarında oraya gelen Afrika kervanlarından bahsediyor. Bu kervanlar Habeş eyaletinden veya alt taraflardan deniz yolu ile Süveyş'e gelir ve oradan

kara yolu ile Kahire'ye ulaşırdı. Taşıdıkları ticaret malları ise, köle, fildişi ve altın tozu idi. Karşılığında kumaşlar, sahte inciler, silah ve elbiseler alınırdı.

Niebuhr gördüğü yerlerde dinî akımlardan ve mezheplerden bahsetmekten geri durmaz. Afrikalılar, İranlılar, Tatarlar (Kölemenler) ve Araplar Müslüman nüfusu oluştururlar. Bunların çoğu Şafî mezhebindedir. Kıbtlerin kendilerine özel kiliseleri vardır. Patrik Kahire'de oturur. Müslümanlar ve Kıbtli toplumdaki Yahudi azınlık gelir. Bunlar çoğunlukla gümrükte görevlidirler ve bu yüzden cumartesi günleri onların (şabat) tatil günleri olduğu için çalışmazlar ve gümrük de çalışmaz. O günlerde hiçbir mal girişi yapılmaz. Gelen malların Müslümanlara veya Hıristiyanlara ait olması fark etmez. Cumartesileri hiçbir işlem yapılmaz. Kahire'de Yunan kilisesi, Ermeni kilisesi ve Yahudi sinagogu vardır. Avrupa'dan gelerek burada yaşayan İtalyan, Fransız, Hollandalı tüccarlar vardır. Burada bulunan dinler arasında yaygın son derece geniş bir hoşgörü vardır. Bu hoşgörü aynı zamanda halka yansımış vaziyettedir.

Mısır'daki günlük hayattan ve giyim kuşamdan bahseden Niebuhr modayı Türkler belirler ve zaten giyim kuşamda kullanılan kelimelerin çoğu Türkçedir diyor; Terlik, şakşır, mes, entari, kaftan vs. Mısır'da Türkler ve Hıristiyanlar hemen hemen aynı elbiseleri giyerler. Müslümanlar çoğunlukla yeşil rengi tercih ederler. Elbiseler fevkalâde temizdir, zira temizlik imanın bir parçasıdır. Yola çıkmadan önce buralara gelmiş olan seyyahların seyahatnâmelerini ve yazdıklarını okumuş olan Niebuhr, Lady Montague'nun mektuplarından bahsediyor ve "onun yazdığı o güzel işlemeli kadın elbiselerini burada gördüm; yaptığı tarifler ve tasvirler tamamiyle doğrudur" diyor. Osmanlı dönemi, serpuşlar, kavuklar üzerinde araştırma yapanlar Niebuhr'un seyahatnâmesinden çok istifade ederler²³ zira burada çok çeşitli kavukları içeren zengin bir koleksiyon verilir. Muhtemelen karakalem çizimleri yine Nürnberg'li ressam Baurenfeind yapmıştır.

Çalgı aletleri de Niebuhr'un dikkatini çekmiştir.²⁴ Zira kendisi çok güzel keman çalmaktadır. Bu bölüm de hatıratında önemli bir yer tutar ve bu hususta bir de görüşünü kaydeder: "Bir seferinde doğululara bizim çalgı âletlerimizden ve konserlerimiz hakkında görüşlerini sordum, ancak doğru insanı bizim müzik tarzımızı beğenmiyor ve Sizin müziğiniz vahşi, tahammül edilemez bir müziktir. Zevk-u selim sahibi bir insan ondan zevk almaz, bu mümkün değildir", diyorlar.

Uzunca bir bölüm Mısır'daki çingenelere ve onların yaşayışları ile Mısır'da evlilik seremonilerine ayrılmıştır. Yine eserde unutulmamış önemli mevzulardan biri piramitler ve mumyalar meselesidir. Bu ikisi

gerçekten Mısır'a giden herkesin günümüzde dahi dikkatini çeken en mühim olgudur. Niebuhr ve arkadaşı Forsskal ve dil bilgini Von Haven Piramitlerin bulunduğu Gize'de çok vakit geçirirler ve hierogliflerin şekillerini çizerler.²⁵ Ancak bazen etraftaki Arapların sert tepkileriyle karşılaşır.

Kahire'den Süveyş'e Yolculuk

27 Ağustos 1762'de develerle yola çıkarlar Süveyş'e giden yol üzerinde kaleler ve kervansaraylar görürler. Kalınan bu yerlere halk kısaca "Han" der. Süveyşlilerin başlıca meşguliyetleri gemi yapıcılığıdır, ancak malzemelerin hemen hepsi Kahire'den develerle taşınır. Süveyş valisi yine Kahire'den atanan bir beydir. Süveyş hareketli bir limandır. Cidde Süveyş arası çok sayıda gemi trafiği vardır. Padişahlara Mısır üzerinden gönderdikleri mısır, buğday gibi yiyecek maddeleri bu yoldan Haremeyn'e (Mekke ve Medine) ulaştırılır ve buradaki fukaraya dağıtılır.

Tur-i Sînâ, Sina dağı gidip görmek istedikleri önemli bir yerdir. Ayn-ı Mûsâ'dan dinlenerek geçilir. Tih vadisine varılır. Cebel-i Musa'ya yaklaşırken coğrafi durum değişiyor ve etrafta bol miktarda granit görülüyor. Cebel-i Musa buraya Araplar'ın verdikleri isimdir, burada Hz. Musa Allah-u Tealadan emirleri almıştır. Suyu fevkalade lezzetli olan menbalar görülen bu yerde meşhur St. Catherine manastırı vardır. Ancak ellerindeki belgeler yeterli olmadığı için orayı ziyaretleri mümkün olmuyor. İstanbul'dayken burada 3 sene kalmış bir patrikten alınan mektup işe yaramıyor. Ekip 16 Eylül 1762'de Cebel-i Musa'dan ayrılıyor.

Süveyş'ten Cidde'ye Yolculuk

40 adet topla donanmış gemi 600 yolcu ile Cidde'ye doğru hareket ettğinde peşinde 3 tane de sal çekmektedir. Süveyş'ten Yenbu' Limanına ancak bir haftada varılır. Medine-i Münevvere'ye gidecek yolcular burada iner, kalanlar ise Cidde üzerinden Mekke'ye gideceklerdir. Kafileler hac kafileleri olmak dolayısıyla Yenbu'da ihrama girmeler başlıyor. Elbiseleri Türk elbisesi olan Seyyahlarımızı burada Türk zannediyorlar. Zaten yolculuğun daha birçok kesiminde bu durum devam ediyor ve aşağılarda Yemen taraflarında bunları Şam tarafından Türkler zannediyorlar. Ancak Yenbu'da Türk değil de Hıristiyan oldukları anlaşılınca pek hoş karşılanmıyorlar. Ne de olsa Yenbu Medine'nin kapsı sayılmaktadır. Cidde'ye vardıklarında tarih 1 Kasım 1762'dir.

Cidde'ye vardıklarında yukarıda bahsedilen merkezî otoritenin zayıflığı tesirini gösteriyor. Mekke Emirliğini yakalamaya çalışan Şerif ailesi mensuplarından Şerif Said'in oğulları, Şerif Müsaid, Şerif Mesud ve Şerif Ca'fer'in aralarında mücadele devam ediyor. Her biri bir güce sırtını dayayarak devletten onay almak ve berat ile hil'ati kapmaya çalışmak peşindedir.

Cidde'de Niebuhr ve ekibi çok güzel karşılandılar. Niebuhr Astrolob'ını paşanın sarayına kurdu ve Cidde'nin haritasını yapmaya başladı. Paşa İstanbul'daki Padişah gibi ilm-i nücum (yıldız ilmine) aşırı derecede inanıyordu. Niebuhr'un İstikbal hakkında görüşlerini almaya başladı. Bu arada çalınan 200 dukasının hangi hizmetçi tarafından çalınmış olabileceğini sormadan edemedi. Baurenfeind ise gördüğü enteresan manzaraları ve şahısları kara kalemle çiziyordu.

Cidde'den Lühey'e Seyahat

Cidde'de ekibimiz çok güzel itibar görmüştü. İstanbul'da sefir Von Gahler'in temin ettiği ferman ve mektuplar işe yarıyordu. Küçük bir tekne ile zar zor Lühey'e limanına vardıklarında gelişlerinin haberi kendilerinden önce varmıştı sanki. Emir hemen o akşam kendilerine akşam yemeği için koyun gönderiyor ve istikballerine gelemediği için özür beyan ediyordu. Niebuhr yine teleskobu ile show yaparken Forsskal'da ondan geri kalmıyor ve mikroskobu ile ufak bir show yapıyor. Gümrükten eşyalarını çekme sırasında olan bu olayda oradakilerden ve hatta emirden kendisine bir bit vermesini istiyor, bit bulunuyor ve mikroskobun altına yerleştiriliyor. Herkes bu kocaman bit'i dehşetle seyrediyor ve Allah-ü Ekber diye haykırıyorlar. Avrupalı bitler ne kadar büyük oluyormuş diyorlar, Böyle güzel başlayan Lühey'e ziyaretlerinde tam 6 hafta kalıyorlar. Niebuhr çevrenin coğrafi durumlarını tesbit ediyor, haritalar çiziyor. Baurenfeind çizimler yapıyor, Forsskal çarşı pazar gezerek tespitler yapıyor. Hülâsa olarak herkes kendi iş; ilgili çalışmalar yapıyor. 88 tane cariyesi olan yaşlı bir Yemen'li Dr. Kramer'e geliyor ve ondan iktidarsızlığının tedavisini soruyor. Kaldıkları bu süre içinde bölgenin emiri ile araları çok iyi oluyor. Giderken emire bir saat ve bir de teleskop hediye veriyorlar. Emir çok memnun oluyor ve karşılık olarak onlara beyaz güzel cins bir at hediye ediyor.

Tihame'ye doğru yola çıktıklarında 5 gün sonra karşılarına gelen en büyük yerleşim merkezi Beytül fakih'de kalıyorlar. Bu süre içinde yine herkes görevi ile ilgili gözlemlerde bulunuyor, çalışmalar yapıyor. Buralarda emire "Devle" diyorlar, ve her türlü yetki onların elindedir.²⁶ Bilgili olmayan halkın hristiyanlara karşı tutumu pek hoş

değildir, nitekim birgün yemek yerlerken halkı yemeklerine davet ettiklerinde “Allah’a inanmayan bir kimse ile beraber yemek yemekten Allah’a sığınırım” gibi hoş olmayan bir cevap alıyorlar. Ancak bilgili olanların tutumu çok değişik ve oldukça hoşgörülüdür. Bir gün bir Yemen’li onları ziyarete geliyor. Dinlenme saati olduğu için seyahatlarımız müzik çalmakta, eğlenmektedirler, yaşlı Yemen’li onları dinledikten sonra şöyle diyor; “Bizim Hristiyanlarla bir meselemiz yoktur. Dinlerin çeşitliliği Allah tarafından bize bahsedilmektedir. O herkesi yaratandır.” Onun bu yaklaşımından seyyahlar da memnun kalıyorlar. Yemen ellerinde yolculuklarına devam eden seyyahlar her gittikleri yerde doğruca Devle’yi (yani mahalli otoriteyi) bulup yol izin belgelerini ona gösteriyorlar. Lüheyeye, Beytül fakih, Taiz, Zebid ve Muha başşehir Sana’dan önce görülen önemli yerler. Seyyahlarımız her bir yerde uzun süre kalıyorlar, şehir dışına çıkarak tabiatta inceleme yapıyorlar. Bitki örtüsü ve ağaç görüyorlar ve onları not ediyorlar, nümune alıyorlar ve kara kalem resmediyorlar. Botanik hocası Forsskal’a bazı bitkileri özellikle aramasını ve bulmasını tembihlemiştir. Bunlardan biri Mekke Balsam denilen bir bitki, kına çiçeğidir. Hz. Süleyman Seba melikesine hediye etmiş, Kleopatra bu bitkiyi Mısır’a getirmiş. Kabuğu ilaç yerine kullanılıyor. Forsskal’ın hocası Linnaeus öğrencisine onu ölmeden görebilmenin en büyük arzusu olduğunu söylüyor. Yemen dağlarında Forsskal sürekli yeni bitkiler arayışı içinde oluyor. Niebuhr ise çeşitli ölçme aletleriyle topografik çalışmalar yapıyor, ölçümler yapıyor, sonra haritalar çiziyor. Ona yaklaşarak bu aletleri tetkik edenler her seferinde onun adını “sihirbaz” a çıkarıyorlar.

Seyyahların Yemen’de yollarda gördükleri emniyet hayretlerini çekiyor. Avrupa’da yollarda bu kadar emin olunamaz diyorlar. Bazı yerleşim merkezlerinde Yahudiler yaşıyor. Yemenli yahudiler. Meselâ dağ köylerinden Ceble denilen yer bunlardan biri. Ancak onlar halktan ayrı gettolarda yaşıyorlar. Hayat emin, yollar emin, hoşgörü sonsuz. Bu durumu gören seyyahlarımız bir ara kendi aralarında “Osmanlı Devletinin mevcudiyeti bütün bu dağlarda açıkça hissediliyor” diyorlar.²⁷ Dağ Söyü Ceble’de buldukları tarih 31 Mart 1763. Yani o sene Ramazan ayının ortaları.

Ramazan ayında buralarda seyahat etmek zor olacak kanaatine sahipler. Ancak durum hiç de öyle değil. Yolda gördükleri kimseler kendilerine selam veriyor, şaşırıyorlar. Bir seferinde onları Suriyeli Türkler zannederek namaza davet ediyorlar, onlar da kendilerinin “Nasārā” yani Hristiyanlar olduklarını söylüyorlar.

Ceble ve İbn Aklân denilen dağ köylerinden tekrar ikinci defa Beytulfakih'e gidiyorlar ve tam o sırada Ramazan Bayramı oluyor. Bayram namazı Beytulfakih Devle'sinin katılımıyla açıkta, sahrada kılınıyor ve peşinden de 3 gün 3 gece bayram şenlikleri takip ediyor. Seyyahlarımız bu eğlence sırasında, bayram günlerinde Müslümanların çalışmadıklarını ve seyahate çıkmadıklarını söylüyor.

Muha'ya Varış

Zebid üzerinden Muha'ya geldiğimizde bizi elbiselerimizden Türkler zannederek doğruca bir hana götürdüler. Bu handa Türkler kalırmış. Ayrıca ne isimlerimizi sordular ve ne de yol izinlerimizi. Ancak daha sonra Muha da zor günler geçiriyoruz. Zira gümrükte eşyalarımızı kontrol etmek istediklerinde terslikler arka arkaya geliyor. Eşyalarımızı tek tek görmek isteyince durumlar değişiyor. Geçtiğimiz dağ köylerinde Forsskal bir zoolog ve botanist olarak her türlü haşarat ve bitkiyi toplamış. Yılanlar ve böcekler ilaçı, alkollü sulara konmuş durumda. Onları açıp kontrol ederken yere düşüp kırılıyor. Ortalığı pis bir koku kaplıyor. Onlar dehşete düşüyorlar. "Bu kafirler bizi zehirlemeye gelmişler" diye bir şayia ortaya çıkıyor ve hemen etrafa dağılıyor. Bu zor durumdan kurtulmak için derhal kadı efendiye gidiliyor ve ona maksadın kötülük olmadığı söylenerek çok muhtemelen İstanbul'dan alınan ferman ve oradaki kadı efendilere hitabeden hükümler gösteriliyor. "...Yol üzerinde vaki kuzât ve nüvvâba ve bilcümle zâbitân ve İskele emirlerine hüküm ki..."²⁸ kadı hemen duruma müdahale ediyor ve seyyahlarımızı içine düştikleri zor durumdan kurtarıyor.

Muha'da ortaya çıkan ikinci zorluk yol arkadaşları dil bilgini Von Haven'in ölümü 24 Mayıs 1763 ile ortaya çıkıyor. Heyet o kadar zor duruma düşüyor ki ciddi bir şekilde geri dönmeyi düşünmeye başlıyorlar. Ancak devam kararı üzerinde birleşerek yola koyuluyorlar. Haziran'ın 13'ünde Taiz'e ulaşıyorlar ve oradan Yemen'e devam ediyorlar. Taiz'de kayda değer bir eser bir Türk paşası tarafından yapılan 2 minareli muhteşem cami. Mîmari açıdan buralarda pek görülmeyen Osmanlı tarzı bir büyük camidir.²⁹

Taiz'de Kurban Bayramı, 22 Haziran 1763

Burada bayrama ya Arafa veya Kurban diyorlar. Çok sayıda deve, koyun ve keçinin kesildiği bir bayram. Mahalli dilde bir de Midbah diyorlar.³⁰ Bayramda eğlence var kaat³¹ çiğnemek var. Açık havada bayram namazı var. Taiz'de Emir'le bir ters durum doğması üzerine tekrar kadı efendiye başvuruyorlar. Kadı efendi onlara yardımcı

oluyor. Emire yazarak bunlara bu kadar sert davranmamasını zira bunların yabancı olduklarını söylüyor. Yola çıkıyorlar ve Sana'ya varmadan Yerim denilen yerde arkadaşları Forsskal ölüyor (11 Temmuz 1763). Gömülmesi biraz problem yaratıyor zira Hristiyan ölüye dokunmak istemiyor yerli halk. Mecburen emir bu görevi yahudilere veriyor, karşılığında da ölünün tabutunu onlara veriyor.

San'a'ya Varış 16 Temmuz 1763

Varışlarının ertesi sabahı ellerindeki mektubu San'a İmamının veziri Fakih Ahmed'e gönderiyorlar ve vardıklarını haber veriyorlar. Gelen haber gayet hoşlarına gidiyor: "İmamın divanı gelmekte olduğumuzu biliyor ve takip ediyordu. Sağ sâlim varmış olduğumuza sevinmişler ve bizi hazırlamış oldukları eve nakletmek istiyorlarmış". San'a'nın biraz dışında Bi'rulasab denilen yerde bize bir villa hazırlamışlar.³² Öğrendiğimize göre vezir efendinin de orada bir villası varmış.

Ertesi gün Vezirin huzuruna kabul edilen yolcular San'a'da büyük izzet ikram görürler. Ziyaretin ertesi sabahı kendilerine 5 koyun hediye gönderilir. İlim heyetinin nâmı kısa zamanda bütün San'a'ya yayılmıştır. Ertesi sabah Vezir Fakih Ahmed yanında biri ile bunları ziyarete gelir. Bu zat ülkedeki en büyük, en bilgin astroloji bilginidir. Çok seviyeli bir müzâkere geçer aralarında.

San'a'da İmamın Huzurunda, 19 Temmuz 1763

Vezir Fakih Ahmed gelerek Bustânu'l-Mütevekkil sarayına götürüleceğini ve orada İmamın huzuruna kabul edileceğimizi bildirdi.

Biz zannettik ki İmam bizi yalnız veya birkaç kişi olarak kabul edecek. Ancak öyle olmadı İmamın bulunduğu salona girdiğimizde salonda birçok görevli, atlar ve diğer kimseler vardı. İmamın huzuruna kalabalık arasında girdik. Önümüzde Nakip Gayrallah bize yol açtı. Salon büyüktü, ortada büyük bir su fıskiyesi vardı. Bunun bir küçük modelini Beytü'l-fakih'de emirin kabul salonunda görmüş ve izah edememiştım. Meğerse bunlar havayı serinletmek serinletmek görevi vardı. Salonun tam ortasına yerleştirilmişlerdi (c. I, s. 413). San'a'da imamın kabul salonunda duran ise 5 m. yükseğe fıskırıyordu. İmam yüksek bir platformda geniş ipek yastıkların arasında bağdaş kurmuş vaziyette oturuyordu, başında büyük bembeyaz bir sarık vardı. Oğulları sağında, kardeşleri solunda oturuyorlardı. Vezir ise karşısında yüksek bir yerde oturuyordu. Misafirler daha alçak bir yere alındılar. Bize söylendiği şekilde İmamın elinin üstünü ve içini öptük. Kaftanını da öptük. İmamın elinin içini bir kimseye öptürmesinin

büyük bir rüchaniyet olduğunu öğrendik. Herkes öpme seremonisini tamamlayınca bütün salonda “Allah İmamı Korusun” diye koro halinde yüksek sesle dua edildi. Önce bir kimse söyledi sonra koro halinde ve yüksek sesle oradaki herkes tekrar etti.

Teşekkür konuşmasını heyet adına ben yapacaktım. Arapça yapayım dedim ancak San'a'da konuşulan Arapça Tihâme'de konuşulandan çok farklı idi. Muha'dan beri yanımızda olan yardımcımız bize tercümanlık yaptı. İmama o kısa ziyarette bütün gayelerimizi anlatmadık, sadece Doğu Hindistan'da Danimarka'nın kolonileri var oraya gidiyoruz dedik.

Eve geri döndüğümüzde imam herbirimize birer küçük kese içinde 99 tane komasi gönderdi. Bunların 32 tanesi bir crolin yapıyordu. Araplara karşı medyün kalmak istemiyorduk ama hediyeleri kabul ettik. İmamı ziyaret ettikten ve evlerimize döndükten sonra ikinci vakti (aynı gün) Vezir Fakih Ahmed bizi Bi'ru'lasab'daki villasına davet etti. Beraberimizdeki âletleri de getirmemiz istenmişti. Aletlerimizi alarak vezire ziyarete gittik. Mikroskoplar, Teleskoplar, çeşitli camlar, termometreler, haritalar ve benzeri ilmî âletleri alarak ziyarete gittik.

Vezir efendi kendisini ziyarete gelen Türk, İranlı ve Hindistan'lı tüccarlar vasıtasıyla bir hayli bilgi toplamıştı ve coğrafya üzerinde oldukça bilgili idi. Ancak Araplar Avrupanın kendilerinin güneyinde yer aldığını zannediyorlardı. Vezir Efendi kendisini ziyarete gelen Avrupalılara Hindistan tarafından geldikleri için olacak bu yanılığa düşüyordu. Vezir Avrupa'daki ülkeleri pek tanımiyordu. Onların deniz ve kara güçleri hakkında pek bilgi sahibi değildi. Yanında haritası olmayan bir vezirden bunları bilmesi de beklenemezdi.

Seyyahlarımız San'a'da kaldıkları süre içinde çok güzel bilgiler topluyorlar ve bilgileri naklediyorlar elimizdeki seyahatnâmelerinde. Şehir plânı, camiler, hamamlar, saraylar vs. 12 Hamam bulunan şehir yedi adet şehir kapısı ile dışarıya bağlantılı. 20 çeşit üzüm, lezzetli kaynak suları, şehirde yaşayan Yahudiler, Banyânlar (Hindistanlı tüccarlar), ödedikleri vergiler, öldüklerinde mirasın ne olduğu, Cuma selamlıkları (İstanbul'da Padişah Selâmlığına benzer) ve orada hazır olan 600 kadar şehrin ileri gelenleri.

Seyyahlarımız San'a'da bir seneden fazla kalırlar ve kaldıkları her günü değerlendirmeye bakarlar. Esasen seyahatin en ilginç ve en zengin bölümü burada geçer. Bundan sonra deniz yolu ile Hindistan'a Bombaya ulaşırlar ve oradan dönüğe geçerler.

San'a'daki iklim şartları, sanatkârların çalışma durumları, hayat şartları uzun uzun anlatılır seyahatnâmede. İmamın divanından

kendilerine bir sene daha kalmaları teklifi gelir ancak iklimin sıcaklığı Avrupalı seyyahlara zor günler yaşatır.

Ayrılma saati gelip çatığında tekrar İmamın huzuruna çıkılır, el etek öpülür, Ancak bu defa tercümanlıklarla görüşürler. Yine elin iki tarafı öpülür. Bu defa onları huzura götüren hizmetkârlar huzura alınmazlar. Halk da yoktur. İmam, vezir ve seyyahlarımız. Müsaadeler alınıyor ve gemiye binmek üzere kıyı kenti Muha'ya doğru yola çıkılıyor. İmam Muha emirine (Devle) bir mektup yazarak onlara yol harçlığı 200 cronin vermesini istiyor. Hindistan'a doğru yola çıkmadan önce paraları tahsil ediyorlar.

San'a'dan Muha'ya ve Oradan Bombay'a

16 Temmuz 1763 de San'a'ya gelmiş olan heyet bir seneyi aşan bir süre sonra 26 Temmuz 1764'de gemiye binmek üzere San'adan ayrılıyor. Beraberlerinde İmamın mektubu olduğu sürece yoldaki ufak tefek zorlukları kolayca aşılıyorlar ve nihayet 5 Ağustos 1764 de Muha'ya varıyorlar.

Yol arkadaşları Mr. Von Haven ve Mr. Forsskal ölmüşlerdir. Şimdi de Nürnbergli ressam Mr. Baurenfeind ve doktor Kramer hastalanmışlardır.

Seyyahlarımız bu durumda kendilerini Bombay'a götürecektir gemiye binerler. Bu arada Niebuhr Kızıldeniz ile ilgili bilgi veriyor. 2 yüzyıl önce Portekizliler burada ne güçlü idiler, ancak Hollandalılar pek buralarda bulunmadılar diyor ve Kızıldeniz'i Arap Körfezi olarak isimlendiriyor. Bombay'a gittikleri İngiliz gemisindeki seyahatleri kelimenin tam manasıyla bir felaket oluyor. Zaten gemiye bindiklerinde bir tek Niebuhr yürüyebilir durumda idi. Ressam Baurenfeind ve Danimarkalı asker Berggren yolda öldüler (29 Ağustos ve 30 Ağustos 1764). Bombay'a ulaştıktan birkaç ay sonra da doktor Kramer öldü.

Heyetin bütün üyeleri ölmüştü ve Niebuhr şimdi sağ salım geri dönmenin yollarını arıyordu. Mühim olan topladıkları bilgileri, bitki nümünelerini, çizimleri bozulmadan Danimarka'ya ulaştırmak ve krala bir raporla birlikte takdim etmek gerekiyordu. Niebuhr dönüşte önce Maskat'a uğradı. Maskat'a varış 1764 yılının Aralık ayıdır. 1765 yılı Ocak ayında Maskat'ta geçirdi. Hedef Basra'ya gitmektir, ancak karşı sahillere geçerek karadan gitmek isteyen Niebuhr Şubat ayında Buşehr, Bender Abbas (Bugün Bender Humeyni) üzerinden Şiraz'a ve oradan İsfahan'a geçer. İran'da Kerim Han vardır. İran'ın en güzel şehirlerinden Şiraz'la ilgili bilgiler verilir (c. II, s. 114). Tarih Mart

1765'dir. İsfahan, Persepolis üzerinden Şattul Arab'a, Basra'ya varış Ağustos 1765'dir (c. II, s. 209).

Niebuhr bu yolculuğunda yalnız olmasına rağmen görevlerini ihmal etmez ve 1765 yılında Basra Körfezinin şahane bir haritasını yapar.³³

Basra'dan Meşhed'e, Meşhed-i Hüseyin'e geçen Niebuhr (c. II, s. 240) oradan 1765 yılı Aralık ayında Kerbelâ'ya varır.

Niebuhr'un seyahatnâmesi bir çok ilim dalları için faydalı bilgiler içeren bir eserdir. Nitekim eserde (c. II, s. 276) şiirlerle ilgili çok güzel bilgiler vardır. Ancak onları bir din olarak algılar ve "Religion der Shiiten" diye tanımlar.

Mardin'e Varış, Nisan 1766³⁴

Bağdat, Musul üzerinden Mardin'e varan Niebuhr bu şehre 7 sayfa ayırmıştır ve artık Anadolu topraklarındadır. Buradan Urfa'ya geçer. 1766 Mayıs ayında, senenin en güzel günlerinde Urfa'dadır. Şehirde 12 minare saydığını söyler (c. II, s. 407-409). Sonra Diyarbakır ve Halep. Bu arada yine dinler tarihi ile mezhepler tarihi ile uğraşanlar için önemli bilgiler verir. Nusayrîler ve Dürzîler ve daha sonra Mârûnîler.³⁵

Eserin üçüncü cildine Halep'ten çıkış ve Kudüs'ü ziyaretle başlanır. Suriye'de bir süre kalan Niebuhr Kudüs'ün mükemmel bir haritasını yapar.³⁶

Anadolu şehirlerinden Konya, Karahisar, İzmir, Bursa ve nihayet 1766 yılı başlarında Şubat ayında ikinci defa İstanbul'a varış.

İstanbul'dan Kopenhag'a Dönüş

Anadoluyu geçerek nihayet İstanbul'a varan birinci ziyareti sırasında dönüşte anlatacağım dediği tafsilatın hiçbirine giremez. Yorgundur, vakti yoktur, evine dönmek ister, heyet arkadaşları hepsi ölmüşlerdir. Demekki hiçbir işi sonraya bırakmamak gerekir zira sonra ne şartlar olacağı bilinmez. Burada da gönül isterdi ki Niebuhr bize ilk geldiğinde biraz daha fazla bilgi vermiş olsaydı. III. ciltte s. 154'den başlayarak Niebuhr'un Silivri, Çorlu üzerinden Trakya'dan geçişi ve yolda süratle Bulgaristan, Moldavya, Almanya üzerinden Danimarka'ya varışını buluyoruz.³⁷

Niebuhr Danimarka'ya geri döndüğünde Kral V. Frederich ölmüştü ve yeni Kral diğer işler dolayısıyla bu seyahatle fazla ilgilenmemişti. Kral tarafından ilgi az olunca Danimarka'daki bilginler ve sair halk da bunca gayretleri pek ilgi ile karşılamadılar. Bu durumdan o da müteessir oldu ve ilerleyen yıllarda Niebuhr içine

kapandı ve mütevazı bir hayat sürmeyi tercih etti. Daha sonra ilim çevreleri kendisine bazı pâyeler vermek istedilerse de o da onları kabul etmek istemedi. Norveç'te kurulan Coğrafya Araştırma heyetinde kendisine başkanlık teklif edildi ise de kabul etmedi. Onun hedefi seyahatlerini kaleme almak, neşredebilmek. Ayrıca çok sevdiği yol arkadaşı Forsskal'ın topladığı bitkileri, ve bilgileri onun adıyla yayınlamak istedi. Bu onun son arzusu idi, nihayet onu da başardı. Oğluna yazdığı bir mektubunda “Doğunun huzur ve sükûnuna alışmış olduğunu” söylüyordu. Hayatını bir köy kilisesinde kâtiplik görevini üstlenerek noktaladı. 1815 yılında öldüğünde tam 82 yaşındaydı.

Öldüğünde metrukâtı Kiel Üniversitesi Kütüphanesi'ne bırakılmıştı. Kütüphane memuru Dr. W. Lüdtke bu metrukâtın Listesini yayınladı.³⁸

Orada İstanbul'da seyahat öncesi kendilerine verilen yol izni (mûrur tezkeresi) Padişah fermanı (15 Muharrem 1175 / 16 Ağustos 1761 tarihli), Basra mütesellimine Tezkere gibi önemli evrak bulunmaktadır. Niebuhr hakkında yazan Avrupalılar maalesef böyle bir ferman'dan haber vermezler. Halbuki seyyahlarımızın dolaştıkları topraklar Osmanlı Devletinin topraklarıdır. Bu metrukâtta listede fermanı görenek yola çıkan sn. Prof. Dr. İdris Bostan Bey bize bu belgeyi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde buldu ve okudu. Kendisine bu hususta müteşekkirimiz.

İlimler tarihi ile ilgili araştırmacılar bu eserden istifade edebilir. Ayrıca onun metrukâtı arasında bulunan Göttingen Üniversitesi'nden hocası Prof. Mayer'in mektubu da önemli olsa gerektir. 1761 tarihini taşıyan bu mektup Astronomi ile ilgili, yine aynı metrukât içindeki Anadolu Türkiyesi ile ilgili haritalar.

Çağdaş tarihçiler Avrupa'da Niebuhr'un gerçekleştirdiği bu başarılı seyahatini çok önemserler. Mahalemizde adları geçen Richard Trench, ve Robin Bidwell onun eserini doğuya yapılmış en ciddi seyahat olarak görürler.

Doğu Arabistan ve özellikle Uman üzerine eserleri olan Wendell Phillips *Unknown Oman* isimli eserinde (Playmouth 1966) onun için “Danimarkalı kâşif” der ve ilave ederek “The first true scientist to describe Arabia” Arabistanı tanıtan ilk gerçek ilim adamı (bk. s. 8) olduğunu söyler. Aynı müellif eserinin diğer bir yerinde onun Basra Körfezi ziyareti için şöyle der;

“Bölgeyi XII. yüzyılda Marcopolo'dan başlayarak birçok seyyah ziyaret etti ve gördüklerini yazdı. XII. yüzyılda Yahudi Hahamı Tudela, 14. yüzyılda İbn Batuta gibi önemli seyyahlar geldi geçtiler ve

gördüklerini yazdılar. Ancak XVIII. yüzyılda, 1764 de buraya gelen Carsten Niebuhr Körfez denizi, buradaki sular ve sahiller hakkında en güzel bilgileri verdi ve bir de bölgenin haritasını yaparak bizlere kıymetli bir hazine sundu".³⁹

* Doç. Dr., Fatih Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi

¹ Richard Trench, *Arabian Travellers; The European Discovery of Arabia*, Milan, 1986, s. 11.

² Nejat Göyünç, “Niebuhr ve 1766 sonlarında Konya”, *Yeni İpek Yolu*, Konya 1998, s. 7-16.

³ Hasan b. Muhammed el-Vezzân (ö. 1550 den sonra). İtalyanca eserinin adı; Della descrizione dell' Africa' dır. Bu eser birçok Avrupa diline tercüme edilmiştir. 1556 yılı içinde Fransızca ve Latince basılmış, 1600 de İngilizcesi çıkmıştır. Bu zat ve eseri ile ilgili fazla bilgi için bk. Mustafa L. Bilge, “Hasan el-Vezzân”, *DİA*, XVI, s. 358-360.

⁴ Bu hususta geniş bilgi için bk. Robin Bidwell, “Three Travellers to Mecca”, *Traveller in Arabia*, Lebanon 1994, s. 20-31. Mekke'ye girmeyi başaran bu batılılar Ludovico de Varthema, Joseph Pitts (doğumu 1663, ölümü 1730'dansonra, England) ve 1607'de Mekke'ye girmeyi başaran Nürnbergli Johan Wilde. Yine bk. *Arabian Traveller*, s. 23.

⁵ W.G. Palgrave, *Personal Narrative of a Year's Journey Through Central and Eastern Arabia*, Macmillan Ltd. London 1865.

⁶ Naklen bk. *Arabian Traveller*, s. 29.

⁷ Robin Bidwell, *Travellers in Arabia*, s. 47.

⁸ Eser Almanca olarak birçok yerde tıpkı basım olarak basıldı. Ayrıca bk. 12 nolu dipnot.

⁹ Carsten Niebuhr'un hayatı ile geniş bilgi için bk. Nejat Göyünç, “Niebuhr ve 1766 sonlarında Konya”, *Yeni İpek Yolu*, Konya 1998, s. 7-16. Kendisinin Danimarkalı veya Alman olduğu söylenmektedir.

¹⁰ *Arabian Travellers*, s. 30.

¹¹ İstanbul'da heyete verilen mürür tezkeresinde bunların iki kişi olduklarından bahsedilmektedir. “İki nefer müste'men hizmetkârları ile...” BA, Düvel-i Ecnebiyye, Nr. 12, sayfa 13, madde 41.

¹² Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern*, Copenhagen 1772. Bu eser Almanca orijinali ile birçok defalar tıpkı basım halinde basıldı. Son olarak Frankfurt'ta bulunan “Institute for the History of Arabic - Islamic Science” tarafından Prof. Dr. Fuat Sezgin'in editörlüğünde “The Islamic World in Foreign Travel Accounts” 11. - 12. - 13 nolu ciltlerde 3 cilt halinde basıldı (Frankfurt 1994).

¹³ *Travels through Arabia and other Countries in the East*, Edinburgh 1792. Çeviren Robert Heron.

¹⁴ Bu fermanın Niebuhr'un bu seyahati hakkında yazanlar hiç bahsetmemişlerdir. Esasen heyetin İstanbul'a gelmelerinin sebebi bu mektupları temin etmektir. Bu ferman ve mektuplar öldükten sonra Niebuhr'un metrukatı arasında çıkmıştır. Bk. W. Lüdtke, “Carsten Niebuhr Nachlass in der Kieler Universitäts Bibliothek”, *ZDMG*, c. 64, , 1910, Leipzig, s. 565-568.

* BA, Düvel-i Ecnebiyye, Nr. 12.

¹⁵ Esasen Niebuhr bu kısa ziyaretinde İstanbul ile ilgili çok güzel bilgiler veriyor. Bunlar ayrı bir şekilde ele alınmalı ve verdiği bilgiler tek tek değerlendirilmelidir. Ayrıca birkaç tane de değerli çizim yer alan bu bölüm eserin en önemli bölümlerindedir. Yazar eserin bu bölümünde İstanbul'a seyahat dönüşü daha çok yer ayırmayı düşündüğünü söylüyor ancak dönüşte şartlar çok elverişsiz oluyor. Arkadaşlarının hepsi ölmüş bir tek kendisi kalmıştır. O da bir an evvel ülkesine dönme telaşındadır.

¹⁶ Bk. Bekir Sıtkı Baykal, "Mustafa III.", *İA*, c. VIII, s. 703.

¹⁷ Su evleri dediği herhalde dört tarafında çeşmeler olan, üstü damla kaplı olan ev görünümündeki su çeşmeleri olsa gerektir. Gerçekten de benzetme mükemmeldir. Sultan Ahmet'teki III. Ahmet çeşmesi gerçekte bir su evini andırır.

¹⁸ Bk. İsmail Hami Danişmend, *İzablı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. IV, s. 40. Yine bk. Bekir Sıtkı Baykal, "Mustafa III.", *İA*, c. VIII, s. 706.

¹⁹ Bk. Baykal, adı geçen madde, *İA* VIII, s. 702.

²⁰ Bu hadiseler için bk. Danişmend, *Kronoloji*, c. IV, s. 54., bk. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, s. 111; Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Tarihi: Müri t-tevarih*, Münir Aktepe, İstanbul 1980, c. II/B, s. 103-104.

²¹ Fransızlar 1798 senesi haziranının sonlarında yola çıkarak 2 Temmuz 1798 de kısa süren bir çatışmayı takiben İskenderiye'yi ele geçirmiş, 13 Temmuz da Rahmaniye ve 21 Temmuzda Ehramlar savaşlarını kazanarak 22 Temmuzda Kahire'ye girmiştir. Bk. Şehabeddin Tekindağ, "Yeni kaynak ve vesikaların ışığı altında Bonapart'ın Akkâ Muhasarası", *Tarih Dergisi*, sy. 20, Mart 1965, s. 1-20.

²² Kölelikten Beyliğe yükselen ve sonra da devlete isyan ederek devletin başına sıkıntılar açan ve nihayet öldürülerek başı İstanbul'a gönderilen Bulutkapan Ali Bey için bk. Şem'dânîzâde Fındıklılı, *Tarihi*, c. II/B, s. 102-105; Danişmend, *Kronoloji*, c. IV, s. 53 ve 54 de bu zatı Bulutkapan Ali Bey değil de Cin Ali Bey olarak yazıyor.

²³ Bk. Seyahatnâme, *Reisebeschreibung*, c. I, Tablolar: 21-23.

²⁴ Çalgı âletlerinin resimleri için bk. c. I, Tablo: 26.

²⁵ Hierogliflerin çizimleri için bk. Seyahatnâme, *Reisebeschreibung*, c.I, Tablolar: 30-35.

²⁶ Devle'ler sadece başşehir San'a'daki İmama karşı sorumludurlar.

²⁷ *Reisebeschreibung*, İngilizce tercüme, c. I, s. 304.

²⁸ Bk. Ferman.

²⁹ Cami ile ilgili tafsilat için bk. *Reisebeschreibung*, Almanca orjinal baskı, c. I, s. 38, İngilizce tercüme, c. I, s. 337.

³⁰ Zebeha kökünden, kurban kesmek, kurban manasına.

³¹ Kaat mahalli bir yaprak. Ağzda çiğnenir. İnsana rahatlık verir. Kırmızı renkte bir bitki yaprağıdır.

³² Öyle anlaşılıyor ki Taiz'deki emir bunlarla ilgili bütün bilgileri San'a'da imamın ofisine (Divana) geçmiştir. Gelenlerin tam bir ilim heyeti olduğunu ve Padişahın fermanı ve yol izni ile hareket etmekte olduklarını bildirmiş.

³³ Robin Bidwell, *Travellers in Arabia*, Lebanon 1994, s. 44.

³⁴ Anadolu topraklarına güneydoğudan giriş için ve sonraki yolculuk için bk. *Reisebeschreibung*, c. II, s. 391 ve devamı.

³⁵ Nusayrîler, Dürzîler ve Mârûnîler için bk. Seyahatname c. II, s. 428-470 arası.

³⁶ Bu hususta bilgiyi R. Bidwell veriyor, *Travellers*, s. 44.

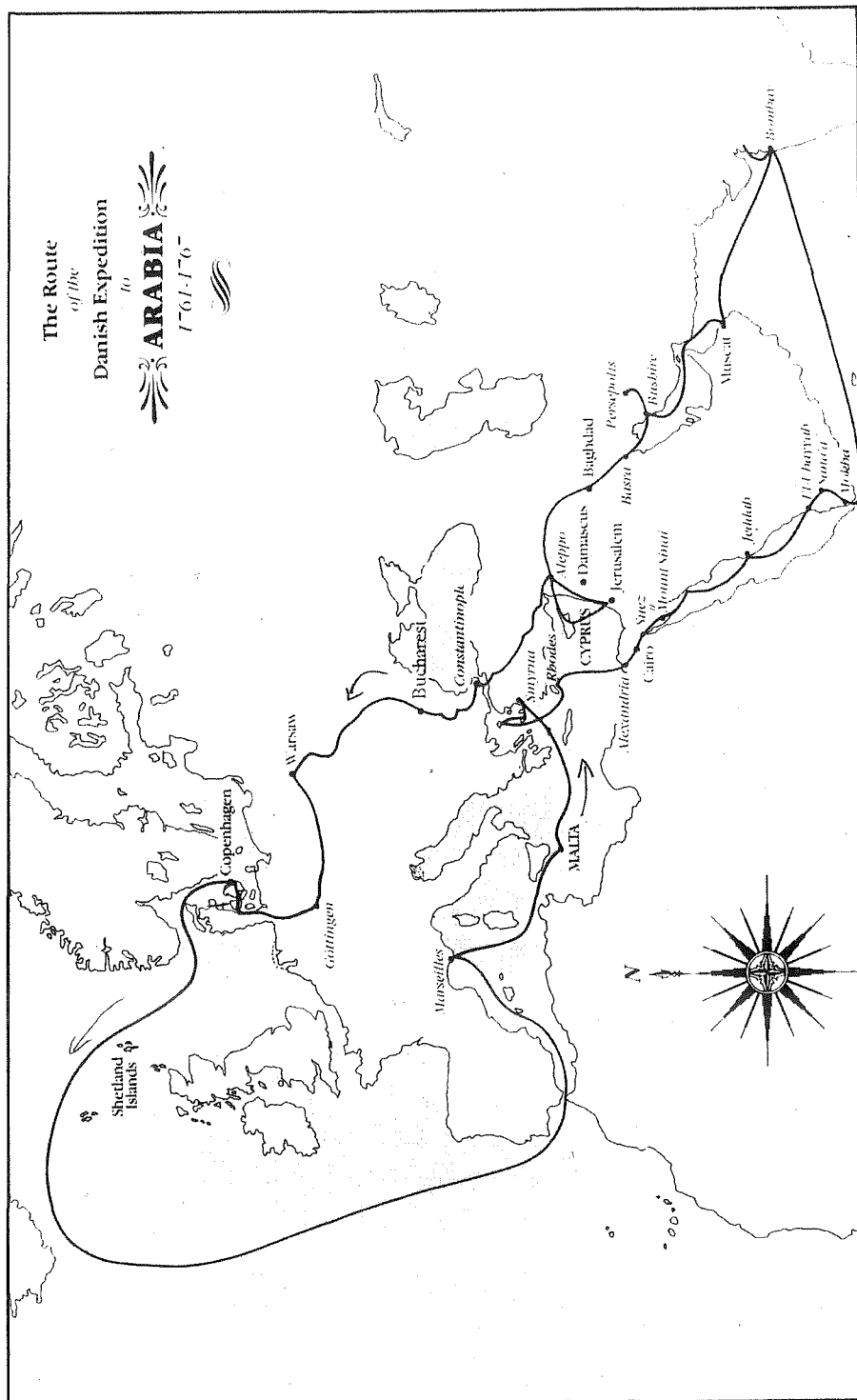
³⁷ Danimarka'ya, Kopenhag'a varışı için bk. *Reisebeschreibung*, c. III, s. 228 Tarih 1767 yılı Kasım ayıdır.

³⁸ Bk. W. Lüdtke, "Carsten Niebuhr's Nachlass in der Kieler Universtats Bibliothek", *ZDMG*, c. 64, Leipzig 1910, s. 565-568.

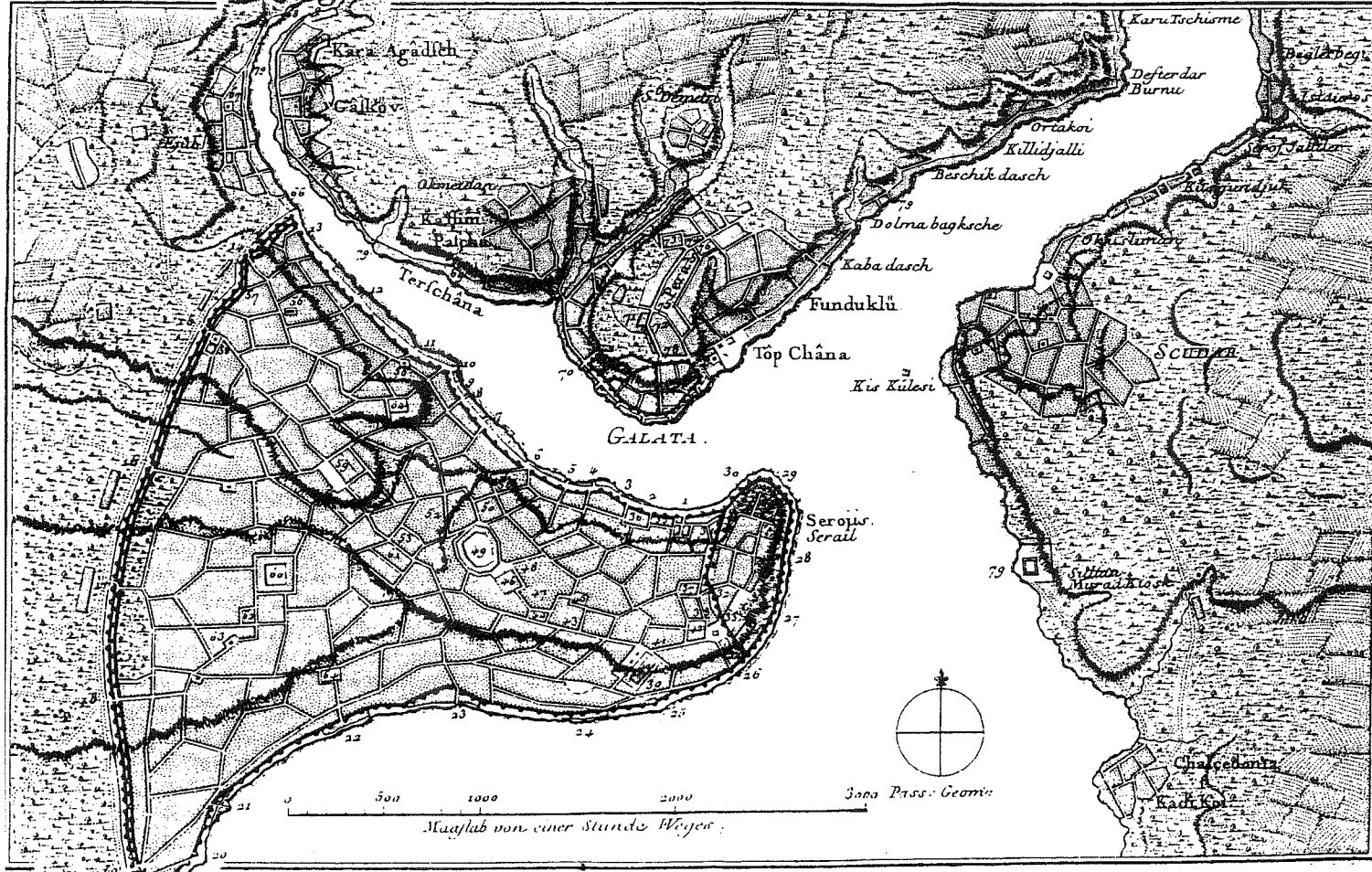
³⁹ Wendell Phillips, *Unknown Oman*, Plymouth 1966, s. 111.

ABSTRACT

Carsten Niebuhr (1733-1815), Danish traveler, was one of the five learned men selected for a scientific expedition to East India passing through the Ottoman Lands. The group left Denmark in the month of January 1761 and came back in November 1767. All the members of the group died on the way with the exception of Carsten Niebuhr. By the time he reached Denmark he had been away for seven years. King Frederick V. of Denmark supported this scientific expedition financially. The other members of the group were Peter Forsskal, a brilliant botanist, Carl Kramer, a Medical Doctor, Von Haven, a philologist, Baurenfeind, an artist from Nürenberg, and their servant Berggren, an old Danish trooper. Carsten Nibuhr was a mapmaker and surveyor. During the long travel years members of the group became like a family. The purpose of the expedition was to find detailed answers to the hundreds of questions prepared by the most famous scholars of the University of Uppsala and Göttingen. They arrived in Istanbul (30th of July 1761) passing through Malta and Tenedos (Bozcaada) islands. They stayed in the capital of the Ottoman State for about 40 days, leaving on the 11th of September 1761. During their stay they managed to collect some information about the city and meanwhile their Ambassador, Mr. Goebler, obtained a travel permit (passport or reisebericht as he, himself said) a kind of letter of authority to pass through the Ottoman lands. A "firman" was prepared to facilitate their passage giving orders to the Governors and Kadi's (Islamic Judge) on the way which carries the date of 15th of Muharram 1175 of the Islamic calendar (16th August 1761). We know that the original copy of the firman is among the literary remains of Carsten Niebuhr at the library of Kielce University. The record of this firman is at the Prime Ministry's Archive in Istanbul [BA, Duval-i Ajnabiyya Nr. 12]. The travel accounts, which were prepared and printed by Niebuhr on his return to Denmark, attracted the attention of the scholars and scientists all over Europe. The original copy of the book is in German and entitled "Reisebeschreibung nach Arabien und andern umliegenden Ländern". It has been translated into English as Travels through Arabia and other Countries in the East, (Edinburgh, 1792, translated by: Robert Heron) and also translated into French. According to the contemporary historians in Europe, he was the first person to bring unknown information of the Eastern world to the knowledge of Europe.

Niebur'nun yolculugunu gösteren harita

Niebuhr'un 1761'de çizdiği İstanbul haritası

Yemen'de bir Arap (Çizen Nürnbergli Ressam Baurenfeind)